

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A kisbetűk a régi magyar nyomdászatban. A magyar ábécé nyomtatott kisbetűinek mai formája a következő :

a á b c d e é f g h i i j k l m n o ó ö ő p q r s t u ú ü ű v w x y z

Ez a betűsor ebben a formájában a XIX. század közepére négyszáz esztendő próbálkozások, kísérletezések után alakult így ki. Egyes hangok jelölése nyomdánként és koronként változott, például az *ö, ő, ü, ű* hangoké, melyeket SZENCZI MOLNÁR ALBERT és TSÉRTSI JÁNOS diphtongusoknak nevezett és bizonyára érzett, talán ejtett maga is. De nemcsak ezeknek a hangoknak a jelölésében látunk nagy változatosságot : az *a, á, — e, é, — i, í, a* jésített hangok, az *sz* és *zs* jelölésére használt nyomdai betűjelek száma is nagy.

Az *a, á* jelölésére például a következő jeleket látjuk kereken négyszáz év magyar nyomtatványában : *a, á, à, â, â', á, á, ä, ā, á, ä*. Bár a nyelvjárásokban van nyílt rövid és hosszú, zárt rövid és hosszú *a* hang, ez a tizenegy betű nem jelent finomabb fonetikai hangjelölésre törekvést. A tizenegy *a* betű a mai irodalmi kiejtés *a*-jának és *á*-jának a jele, különböző nyomdákban és korokban. A diphtongusoknak nevezett és talán érzett *ő, ű* hangok jelének száma is meglepően nagy.

Ezek a nyomtatott kisbetűk nyomdászoknak, grammatikusoknak, szerzőknek, akik személyükben olykor azonosak voltak, különböző kísérletei a magyar hangoknak a magyar nyelv számára elfogadható módon való lerajzolására, lerögzítésére. Kétségtelen ugyan, hogy eleinte a magyar szövegek nyomtatása — akár idegenben, akár itthon, — a külföldön már más nyelvű szövegek nyomtatására korábban felhasznált betűkkel történt, de tévedés volna azt hinni, hogy magyar szerzők vagy nyomdászok nem igyekeztek oly betűk megrajzolására és kimetszésére, amelyek a magyar hangzásnak a külföldi betűknél jobban megfelelnek. DÉZSI LAJOS írja SZENCZI MOLNÁR ALBERTRŐL szóló monográfiájában, hogy MOLNÁR ALBERT „a kiadó megbízásából Frankfortba utazott, hogy ott magyar betűket öntessen” (146. l.). — „Frankfortba készül, hogy ott betűt öntessen” (147. l.). — majd egy levélből idézi : „jelented, hogy most Frankfortba mégy, hogy megöntesd a hiányzó betűket” (148. l.). M. TÓTFALUSI K. MIKLÓSRÓL tudjuk, hogy világhírű mestere volt a betűmetszésnek, remek betűket metszett a grúz fejedelemnek, a florenciái hercegnek — és a magyar hazának. De kétségtelenül készültek korábbi magyar betűbélyegzők is a magyar nyomtatás számára. A magyar nyomdászat nem volt uniformizált, a régi magyar könyv nem volt egy sablonnak, ugyanegy betűtípusnak állandóan visszatérő lenyomata, — ellenkezőleg, koronként és nyomdánként elég nagy változatosságot látunk régi magyar kiadványainkban.

A nyomtatott magyar betűk teljes sorát és kialakulásának történetét még nem ismerjük. E tanulmány első kísérlet a nyomtatott magyar kisbetűk sorának összeállításához és történetének megírásához.

A XVI. század harmadik évtizedében, amikor az első nyomtatott magyar szövegek idegen nyelvű: latin, német, lengyel szövegekkel együtt megjelentek, hazánkban gót és humanista antikva, görög, örmény írás, a cirillika, a glagolica s a ritkán használt rovásírás volt ismert. Az első magyar nyelvű — részben magyar nyelvű — könyv nem antikvával nyomtatva jelent meg. Volt benne kurzív latin betűs szöveg is. De a magyar szöveg gót betűkkel s ugyanakkor a latin és német szöveg latin kurzív betűkkel szedettet és nyomtatott. A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatványról beszélünk (Krakkó, 1527), amelyek közül az elsőben, a HEGENDORF: *Rudimenta Grammatices Donati*-ban látjuk a latin betűs német szöveg alatt a gót betűs lengyel és magyar szöveget. A másikban, a HEYDEN Sebald *Puerilium Colloquiorum Formulae* négy nyelvű szövegében csak a latin szöveg latin kurzív, a többi három gót. Tehát a magyar szöveg ebben a nyomtatványban is gót betűs. E két mű magyar szövegrészének fordítója SYLVESTER János volt, az első Magyarországon, Sárvár — Újszigeten nyomott magyar nyelvű könyvek, a *Grammatica Hungaro-latina* (1539) és az *Vj Testamentum* (1541) szerzője, illetőleg fordítója. Ezek betűi sem antikva betűk, hanem a krakkói említett nyomtatványok gót betűitől eltérő típusú, a Németországban és Ausztriában akkoriban kialakult és használatba vett törtsarkú német betűk.

Mi lehet a magyarázata annak, hogy SYLVESTER, korának e legnagyobb magyar humanista tudósa Krakkóban is, itthon Sárváron is nem az antikva mellett döntött művei kinyomtatásánál, hanem a törtsarkú betűk mellett? FITZ József szerint az, hogy akkoriban latin betűket csak latin klasszikusok műveinek és olasz szövegeknek szedésére használtak, míg a profán nyelvekben, a németben, franciában, spanyolban, angolban stb. kivétel nélkül a gót típus járta (*Magyarságtudomány*. 1942. 193—194. l.). Bár a feltevésnek látszólag ellene mond az a tény, hogy KOMJÁTHI Zenth Paal fordítását 1533-ban, éppen Krakkóban, ahol SYLVESTER grammatikai műveit 1527-ben s aztán ismételtelen kiadták, PESTI Gábor *Uj Testamentum* és AESOPUS-fordítását éppen Bécsben, hol a sárvári nyomda (SYLVESTER itthoni műveinek nyomdája) betűkészletét és berendezését vásárolták (FITZ), latin betűkkel nyomtatták, mégis — HORVÁTH János szerint is — elfogadható FITZ feltevése. SYLVESTER, a grammatikus a magyart nyilván a profán nyelvek közé számította s ezért döntött a törtsarkú betűk mellett.

A krakkói nyomtatványok betűi tényleg gót betűk, de a sárvár—újszigetieké SZENTKUTY Pál szerint nem fraktura. A sárvár—újszigeti nyomda SYLVESTER műveit szerinte „azzal a különös, franciás ancienne-Baterde típusú betűvel nyomtatták, melynek eredetét mindezekig megállapítani nem sikerült” (*Régi hazai nyomdák mintakönyvei*. 25. l.). SZENTKUTY hangsúlyozza, hogy a betűtípus a franciás „ancienne Batarde”-ra emlékeztető, de nem fraktur (uo. 21. l.).

Összehasonlítottuk SYLVESTER krakkói kiadású nyelvkönyveinek német (gót) betűit *Vj Testamentum*-fordítása betűivel, s azt állapítottuk meg, hogy a krakkói nyomtatványok betűi élesen törtsarkúak, az *Vj Testamentum* betűi kevésbé szögletesek. Mind a két német betűtípusnak más a stílusa, más a betűk alakja is és nagysága is. A *h* betű végső szára például a krakkóiban a sor alatt élesen hátra görbül, a sárvár—újszigetiben, szintén lenyúlva a sor alá, kissé hátrahajlik; nincs egyetlen betű sem, amelynek rajza mind a kettőben teljesen azonos volna. A krakkói betűsor merevebb, ridegebb, a sárvár—újszigeti hajlékonyabb, melegebb, — SZENTKUTY megállapítása szerint „ancienne Batarde”.

SZENTKUTY művét VARJAS Béla ismertette (MKSzemle 1940. IV. 424. l.). VARJAS azt írja, hogy ABÁDI Benedeknek, SYLVESTER második nyomdászának, aki az *Vj Testamentum*-fordításhoz mint nyomdász függeléket írt, szavait „Szentkuty is, mások is tévesen értelmezték, azt állítván, hogy az Új Testamentum ékezetes betűit ő készítette. Ezek már kivétel nélkül megvannak a Strutius (az első, külföldről jött sárvár—újszigeti

nyomdász) által nyomtatott részben is. Ellenben igenis metszett Abádi néhány ékezet nélküli új betűt és ligaturát s az ékezetes betűk egy némelyikét is megújította.” (Uo. 424. l.)

STRUTIUS — úgy látszik, — a külföldön vásárolt nyomdával együtt került Sárvár — Újszigetre. Az ékezetes betűk, különösen a francia fedeles *e* (accent circonflex-es *e*) tehát már az ő idejében is megvoltak. Nem valószínű az a feltevés, hogy a sárvár — újszigeti nyomda betűkészletét, SYLVESTER rajzai alapján itt vették, sőt hogy maga SYLVESTER véste őket.

Az alábbi betűsorba bevettem a SYLVESTER — STRUTIUS — ABÁDI munkaközösségben készült *Vj Testamentum*-kiadás (nyomtatvány) néhány ékezetes betűjét s néhány, a magyar ábécében ismeretlen betűjét is.

- a** Jeltelen *a*. A zárt rövid *a* hang jele általában. A XVI. század egyes nyomdáiban (pl. HOFFGREFF György, Kolozsvár) a nyílt hosszú *á* hang jele is.
- á** *a*, felette vessző. A nyílt hosszú *á* hang jele általában DÉVAY BIRÓ Mátvás : *OrthVng.* (Krakkó, 1549) óta.
- ā** *a*, felette vízszintes vonal. SYLV. : *UT*-ban (Sárvár — Újsziget, 1541) a nyílt hosszú *á* hang jele. CZEGL. *BarDorg.*-ban (Kassa, 1663) is előfordul, más ékezetes *á* betűkkel váltakozva.
- â** *a*, felette hegyes fedél. A XVII. században sok nyomtatványban : MOLNÁR Albertnél (MARCSEK : *Helyesírásunk a XVII. században*, 17. l.) a hosszú *á* hang jele. KÁROLYI G. : *VT*-ban (Amstelodam, 1645) az „*az*” névelő rövidebb alakjának jele. CZEGL.-nél a hosszú *á* hang egyik jele. ILLYÉS András : *Megröv. Ige*-ben (Nagyszombat, 1691) a latin hosszú *a* hang jele latin idézetekben. Szórványosan előfordul a XVIII. században is mint „*fals*”, a „*garniturába*” nem illő betű.
- á'** *a*, felette hegyes fedél, utána hiányjel. PADÁNYI BIRÓ M. : *Esther*-ben (Pozsony, 1746), ritkán. A hosszú nyílt *á* hang egyik jele.
- á** *a*, felette álló fedeles ékezet. CZEGL.-nél, ritkán. A nyílt hosszú *á* hang egyik jele.
- â** *a*, éles ékezet a betű bal széle felett. A pozsonyi nyomdában 1631 óta, a nagyszombati akadémiai nyomda kiadványaiban a XVII. század második felétől a nyílt hosszú *á* hang jele.
- à** *a*, felette dőlt ékezet. MAGYARI : *OrszRoml.*-ban (Sárvár, 1602) és CZEGL.-nél az „*az*” névelő rövidebb „*a*” alakjának jele, szórványosan a hosszú *á* hang jele. ILLYÉS A.-nál latin idézetek szavaiban.
- â** *a*, felette lefelé görbülő félkör. CZEGL.-nél a hosszú *á* hang egyik jele.
- ã** *a*, felette felfelé görbülő félkör. CZEGL.-nél a hosszú *á* hang egyik jele.
- ã** *a*, felette a hajtott ékezet jele. XVI — XVIII. századbeli nyomtatványban az „*am*”, „*am*” jele. Általában a sornak egy betűvel megrövidítése céljából használták.
- b** Jeltelen *b*. A *b* hang jele általában.
- ḃ** Áthúzott szárú *b*. A kettős *b* hang jele. VERESMARTI nyomdájában, Pozsony (MARCSEK : i. m. 21. l.).
- c** Jeltelen *c*. A *c* hang jele általában. A XVI — XVII. században HELTAI Gáspár óta a szóvégi *k* hang jele is.
- ć** *c*, felette ékezet. SYLV. : *UT*-ban (acéziglan).
- d** Jeltelen *d*. A *d* hang jele általában.
- ḋ** *d*, szára áthúzva. A kettős *d* hang jele VERESMARTI nyomdájában (MARCSEK : i. m. 21. l.).
- e** Jeltelen *e*. A nyílt és zárt rövid *e* hang jele általában. A XVI. század egyes nyomdáiban (HOFFGREFF György, Kolozsvár) a rövid és hosszú nyílt és zárt *e* hangok jele.

- é e, felette éles ékezet. A nyílt és zárt hosszú *é* hangok jele, kivéve a XVI. században a sárvári és a kolozsvári HELTAI-féle nyomdát, amelyeknek a nyílt hosszú *e* jelölésére más betűjük van (l. alább).
- é e, felette hegyes fedél. SYLV.-nál a nyílt hosszú *e* hang jele. Szórványosan később is előfordul minden különösebb hangjelölési cél nélkül, mint a nyomda betűkészletében, nyilván ócskán vásárolt betű (ólom) anyagból benn maradt betű. ILLYÉS A.-nál a hosszú *é* hang jele szórványosan.
- e e, alól kis horoggal (alul farkas *e*). SYLV.-nél vagy az *i*-vé fejlődésben visszamaradt zárt hosszú *é*, vagy *e* + *i* diphthongus jele. HELTAI következetes jelölésű nyomtatványaiában (Kolozsvár, XVI. század) a nyílt hosszú *e* hang jele. Később is előfordul; a XVI. század nyomtatványaiában gyakrabban, a XVII—XVIII. században ritkábban mint a nyomda betűkészletében nyilván ócskán vásárolt betű (ólom) anyagból benn maradt betű, a nyílt és zárt hosszú *é* hang jelölésére.
- é e, felette egy pont. SYLV.: *UT*-ban szórványosan. Különféle *e* és *é* hangok jele.
- ë e, felette két pont. SYLV.: *UT*-ban ily alakokban: *rëájuk*, *fëit*, *szemëinek*. CZEGL. és ILLYÉS A. is használja idegen szavakban: *Israël*, *aër*.
- ē e, felette vízszintes vonal. CZEGL.-nél ritkán. Nyílt és zárt hosszú *e* hangok jele.
- è e, felette dőlt ékezet. MÉLIUS: *Jobk*-ben (Várad, 1565) ritkán. A hosszú *é* hang jele. HELTAI nyomdájában ritkán; nála a szóvégi rövid *e* hang jele. MAGYARIMÁL gyakran a hosszú *é* hang jele. KÁROLYI: *UT*-ban (1645) és CZEGL.-nél az „*ez*” határozatlan névelő rövidebb „*e*” alakjának és a hosszú *é* hang jele. ILLYÉS ISTVÁN: *FascMiscell*-ban (Nagyszombat, 1710) ritkán, a hosszú *é* hang jele. ILLYÉS A.-nál ritkán; latin idézetek szavaiban az *e* véghang jele.
- é e, felette taréj. CZEGL.-nél a hosszú *é* hang egyik jele.
- é e, felette lefelé görbülő félkör. CZEGL.-nél a hosszú *é* hang egyik jele.
- ë e, felette hajtott ékezet. VERESEGYHÁZI SZENTYELNÉL (Lőcse, 1648) ily helyzetben fordul elő: „*nëmü*” (MÁRCSEK: i. m. 18. l.). A XVI—XVIII. században gyakori jele az „*en*”-nek, „*em*”-nek. Főként a sornak egy betűvel megrövidítése céljából volt használatos.
- f Jeltelen *f*. Az *f* hang jele.
- g Jeltelen *g*. A *g* hang jele.
- g̃ *g*, felette vessző. SYLV.-nél állandóan, MÉLIUS: *VálPréd*-ban (Debrecen, 1563), MÉLIUS: *KétSámuel*-ban (Debrecen, 1565), MAGYARIMÁL, CZEGL.-nél — szórványosan — a *gy* hang jele.
- g' *g*, mellette a jobb oldalon fent vessző. SZÉKELY: *Solt*-ban (Krakkó, 1548) a *gy* hang jele.
- h Jeltelen *h*. A *h* hang jele.
- h̃ CZEGL.-nél a kurzív szedésben van egy kacskaringós, cikornyás *h* betű, melynek jelentését csak a betűkapcsolatból érti meg az olvasó. A *h* hang jele.
- i Pontos *i*. A XVI. században a rövid és hosszú *i*, a *j* és az *y* jele. A XVI—XVIII. században, míg a nyomdák fel nem szerelik magukat a hosszú *i* betűjellel, a hosszú *i* jele is.
- í *i*, felette éles ékezet. Először MAGYARI használja (MÁRCSEK: i. m. 18. l.). A hosszú *í* jele. A XVII. században már gyakran találkozunk vele, de használata nem általános. Még a XVIII. században is gyakoribb a rövid *i* hosszú *í* hang helyén.
- ï *i*, felette két pont. GÖBÖL G.: *Szabadulást óhajtó rab* (Pest, EITZENBERGER A. 1784-ban) ritkán.
- ì *i*, felette dőlt ékezet. CZEGL.-nél a hosszú *i* jele ritkán.
- î *i*, felette hegyes fedél. SYLV.-nél azután, hogy ABÁDI Benedek nyomás közben megjavította a kopott betűkészletet, majdnem általánosan jele a hosszú *í*-nek. SZENCZI

- MOLNÁRNÁL is a hosszú *i* hang jele (MARCSEK : i. m. 18. l.). ILLYÉS A.-nál és az EITZENBERGER nyomdában (Pest, 1773) a rövid *i* hang jele is.
- i* *i*, felette pont és hegyes fedél. SYLV.-nél a hosszú *i* hang egyik ritkább jele.
- ī* *ī*, felette vízszintes vonal. M. TÓTFALUSI K. M. *Mentségében* (Kolozsvár, 1698), az „*in*” jele.
- ı̇* *ı̇*, felette pont, a pont felett dőlt ékezet. ARND—HUSZTI—BÉL : *ParadKert*-ben (Nürnberg, 1725) a hosszú *i* hang jele.
- ı̈* *ı̈*, pont nélkül. SYLV.-nél és CZEGL.-nél az ócska betűkről letört a pont. Gyakran előfordul. Lehet a rövid *i* és a hosszú *i* hang jele egyaránt.
- ij* *i* és *j* egy betűtalpon. A *j* szára élesen hátrahajlik. SYLV.-nél ily szavakban : miirt (miért), kiszjerijt (készerít).
- k* Jeltelen *k*. A *k* hang jele.
- l* Jeltelen *l*. Az *l* hang jele.
- l̇* *l*, mellette fent jobbra vessző. SYLV.-nél és SZÉKELYNÉL az *ly* jele.
- m* Az *m* hang jele.
- m̄* *m*, felette hajtott ékezet, a kettős *m*-nél a második *m* jele. A sornak egy betűvel megrövidítése céljából használatos. CZEGL.-nél ritkán.
- n* Jeltelen *n*. Az *n* hang jele.
- ṅ* *n*, felette éles ékezet. SYLV.-nél az *ny* hang jele.
- n̈* *n*, mellette vessző. SZÉKELYNÉL az *ny* hang jele.
- n̄* *n*, felette vízszintes vonal. SYLV.-nél olykor a hosszú *n* hang jele (riszeigleñ I. 58).
- n̄̇* *n*, felette hajtott ékezet (mint fentebb az *m*-nél).
- o* Jeltelen *o*. A rövid *o* hang jele, de oly nyomdákban, amelyek az ékezetet elhanyagolják (pl. a HOFFGREFF nyomda), a hosszú *ó* jele is.
- ó* *o*, felette vessző. A hosszú *ó* hang jele általában. HELTAI nyomdájában már megvan. Utána egyre gyakoribb.
- ó̇* *o*, a betű bal széle felett éles ékezet. Pozsonyi nyomda, 1631. A nagyszombati akadémia nyomtatványaiában (pl. ILLYÉS I.-nál) a XVII. század végén és a XVIII. század elején a hosszú *ó* hang jele.
- ó̈* *o*, felette dőlt ékezet. PÁLHÁZI GÖNCZNÉL (*A római Babylon*, 1619, MARCSEK i. m. 18. l.) és CZEGL.-nél a hosszú *ó* hang egyik jele. ILLYÉS A.-nál latin idézetek szavaiban.
- ó̄* *o*, felette hegyes fedélű ékezet. MELIUS : *JobK.*-ben a hosszú *ó* hang jele. XVII—XVIII. századi nyomtatványokban pl. SZENCZI MOLNÁR: *Biblia*, (1608), CZEGL., PERESZLÉNYI : *Grammatica* (1682), HALLER : *Nagy Sándor* (Buda, 1757), PÁRIZ PÁPAI—BOD : *Dictionarium* (1782) előfordul, mint a hosszú *ó* hang jele. ILLYÉS A.-nál szórványosan a hosszú *ó* és a hosszú *ö* hang jele. BEYTHE : *VasEp.*-ban (Németujvár, 1584) szórványosan a rövid *ö* hang jele (embörök 2). HÁPORTONI FORRÓ : *Nagy Sándor* (1619) a hosszú *ó* hang jele (MARCSEK i. m. 19. l.). DOBRAI TSULAK S. : *Lelki olaj*-ban (Kolozsvár, 1730) a hosszú *ó*, valamint a rövid *ö* és a hosszú *ö* hang jele szórványosan. MAGYARINÁL, ILLYÉS I.-nál az „*öh*” felkiáltó szó jele szórványosan.
- ō* *o*, felette hajtott ékezet. A XVI—XVIII. századi nyomtatványokban az „*on*” „*om*” jele. A sornak egy betűvel megrövidítése céljából használták.
- ö* *o*, felette két pont. Már a XVI. században találkozunk vele (BEYTHE : *Vas Ep.* 1584, Németujvár). A XVII—XVIII. században gyakran előfordul. Általánossá a XIX. század elején válik.
- ö̇* *o*, felette két vessző. Már a XVI. században találkozunk vele BEYTHE elébb idézett művében. A XVII. században MAGYARINÁL (MARCSEK i. m. 18. l.), CZEGL.-nél. Általánossá a XIX. század első felében válik.

- o' o, mellette jobboldalt fent ékezet. SALÁNKI: *Rotterodami Rézman*-ban (Leyden, 1627) a rövid ö hang jele (MARCSEK i. m. 15. l.).
- o alján rövidke vesszővel. SZENTGYÖRGYI: *Elmétk.*-ben (Pozsony, 1623) a rövid ö hang jele (MARCSEK: i. m. 15. l.).
- o, felette vízszintes vonal. BORNEMISSZA *Elektrá*-jában (Bécs, 1558) és BEYTHE I. műveiben az ő hang jele (ABAFFY MNy. XLIX. 31., L. 248).
- o, felette kis e. A XVI. század első felétől kezdve használatos rövid ö és a hosszú ő hang jelölésére. Más ö, ő jelek mellett használata gyakori a XVIII. század végéig (pl. PÁZMÁNY *ImK.*, Nagyszombat, 1791), s szórványosan a XIX. század elején is.
- o, felette felfelé görbülő félkör. KÁROLYI: *Bíbl.* (Vizsoly, 1590) és CZEGL.-nél a rövid ö és a hosszú ő hang jele.
- o, felette lefelé görbülő félkör. CZEGL.-nél és DOBRAI TSULAK-nál a rövid ö és hosszú ő hang egyik jele.
- o, felette függőlegesen álló félkör. CZEGL.-nél a rövid ö és a hosszú ő hang egyik jele.
- o, felette kis e és vessző. KÁLDI *Bíbl.*-ban (Bécs, 1626) és *VasPréd.*-ban (Pozsony, 1631) a hosszú ő hang jele. A XVII. században gyakori.
- o, felette éles és dőlt ékezet. KÁROLYI *Bíbl.*-ban (1645) és DOBRAI TSULAK-nál ritkán. A hosszú ő hang egyik jele.
- o, felette két pont, a két pont között éles ékezet. A XVIII. század elejétől (pl. *Házi Kalendár*. Lőcse, 1733) több nyomdában a hosszú ő hang egyik jele. A XIX. század első évtizedeiben (pl. MKurir, 1805) még gyakori.
- o, felette két pont, a két pont között dőlt ékezet. ZRINYINÉL (MARCSEK i. m. 19. l.), ARND—HUSZTI—BÉL: *Parad. Kert.*-ben (Nürnberg, 1625), ANDRÁD: *Elm. Anekd.*-ban (Bécs, 1789) szórványosan. A hosszú ő hang jele.
- o, tetejéből kinyúló kis ékkel, e felett jobbra, balra ponttal. DOBRAI TSULAK-nál a hosszú ő hang egyik jele.
- o'' o, mellette jobb oldalt fent két ékezet. (Forrásjelzésem elveszett.)
- p Jeltelen p. A p hang jele.
- q A latin q.
- r Jeltelen r. Az r hang jele.
- s Rövid s. A legrégebb magyar nyomtatványoktól kezdve az s, sz, z és zs hang jele. (KNIEZSA: *Adalékok a m. z hang jelöléséhez*, MNy. XXV. 97.)
- f Hosszú s. A legrégebb magyar nyomtatványoktól kezdve használatos az s és zs hang jelölésére, még a XIX. század elején is (pl. MKurir, 1805).
- f} A fraktúra (törtsarkú betűtípus) *esz-zet*-je. A két legrégebb magyar nyomtatványban (HEGENDORF—HEYDEN Sebald—SYLVESTER, Krakkó, 1527) a gót *esz-zet*, SYLV.: *UT.*-ban a fraktúr *esz-zet* használatos. A későbbi latin betűs magyar nyomtatványokban a XVI., sőt még a XVII. században is megmarad.
- fz Az sz és z hang jele (KNIEZSA: i. m. 97. l.). Hosszú s és z egybe olvasztva. (DEBRECENI EMBER Pál: *Garizim.*, Kolozsvár 1702. M. TÓTFALUSI Kis Miklós.)
- t Jeltelen t. A t hang jele.
- t' t, fent jobb oldalán vessző. SYLV.-nél és SZÉKELYNÉL a ty hang jele.
- u Jeltelen u. A rövid u és v hang jele. A XVI. és XVII. században sok nyomdában a hosszú ú jele is.
- ú u, felette éles ékezet. A hosszú ú hang jele általában. SZÉKELYNÉL a v hang jele. (VÉRTES: *U és v hangok*. 18. l.) A XVII. században már gyakran előfordul.
- ű u, felette kis kör. DÉVAY BIRÓ: *OrthVng.*-ban (Krakkó, 1549) a hosszú ú hang jele.
- ü u, felette dőlt ékezet. CZEGL.-nél a hosszú ú hang jele. ILLYÉS A.-nál latin idézetek szavaiban.
- ű u, felette hegyes fedelű ékezet. MÉLIUS: *JobK.*-ben a hosszú ú hang jele.

- ű *u*, felette kis *e*. A XVI. század első felétől (pl. SYLV.) a XVIII. század végéig a rövid *ü* és a hosszú *ü* hang jele. SZÉKELYNÉL és TELEGDI: *EvEpTan.*-ban (Bécs, 1577) a *v* hang jele (VÉRTES: *U és v hangok.* 19. l.).
- ű *u*, felette hajtott ékezet. A *v* hangot jelöli BORNEMISSZA: *Trag.*-ban (Bécs, 1558) (VÉRTES i. m. 19. l.).
- ü *u*, felette két pont. BEYTHE: *VasPréd.*-ban (Németujvár, 1584) a rövid *ü* hang jele. A XVI. században és MAGYARINÁL olykor a *v* hang jele (VÉRTES: i. m. 19. l.). A XVII–XVIII. században már gyakran előfordul az *ü* hang jelölésére.
- ű *u*, felette két vessző. Először DÉVAY BIRÓNÁL, a XVII. században MAGYARINÁL (MARCSEK: i. m. 18. l.) szórványosan. A XIX. század második évtizedében válik általánossá. A hosszú *ü* hang jele.
- ű *u*, felette felfelé görbülő félkör. KÁROLYI: *UT.*-ban (1645) és CZEGL.-nél a rövid *u* és a hosszú *ü* egyik jele.
- ü *u*, a bal szára felett ékezet. MAGYARINÁL a rövid *ü* és a hosszú *ü* jele (MARCSEK: i. m. 19. l.). A XVII. század utolsó éveitől kezdve a nagyszombati nyomtatványokban (pl. ILLYÉS A.) a hosszú *ü* hang jele.
- ű *u*, felette két pont, a két pont között éles ékezet. A XVIII. század igen sok nyomtatványában a hosszú *ü* hang jele. Még a XIX. század elején általában ez használatos (pl. MKurir, 1805).
- ű' *u*, felette kis *e* és a mellett vessző. A XVII. században, KÁLDI, VERESMARTI, PÁZMÁNY (MARCSEK i. m. 19. l.) a hosszú *ü* hang jele.
- ü *u*, felette éles és dőlt ékezet. MAGYARINÁL (MARCSEK i. m. 19. l.) a hosszú *ü* hang jele. CZEGL.-nél szórványosan a rövid *ü* és hosszú *ü* hang jele.
- ű *u*, felette két pont, a két pont között dőlt ékezet. ANRD—HUSZTI—BÉL: *Parad-Kert*-ben a hosszú *ü* jele.
- v Jelöletlen *v*. A XVI. század második felében (pl. HELTAI) és a XVII. század elején az *u* és *v* hang jele.
- ű *v*, felette vessző. HELTAI nyomdájában ritkán; a hosszú *ü* hang jele.
- ű *v*, felette kis *e*. SYLV.-nél és HELTAI nyomdájában a rövid *ü* és a hosszú *ü* egyik jele. A XVII. században is előfordul (MARCSEK: i. m. 15. l.).
- w A német dupla *v* fraktúra és latin betűs alakja. KOMJÁTHI: *Zenth Paal*-ban az *u*, HELTAI nyomdájában *s* a XVII. század elején olykor az *u* és *v* hang jele.
- w̄ Dupla *v*, felette kis *e*. KOMJÁTHINÁL a rövid *ö* és a hosszú *ó* hang egyik jele. DÉVAY BIRÓNÁL a *v* hang egyik jele (VÉRTES: i. m. 16. l.).
- x A latin *x*. VERANCICSINÁL a *zs* hang jele (MARCSEK: i. m. 15. l.).
- y Jelöletlen *y*. A XVI. század elejétől kezdve az *i*, *j* hang és a lágyítás jele.
- ÿ *y*, felette két pont. PESTI G. *UT.*-ban (Bécs, 1536) az *i*, *ü* jele, MELIUS: *JobK.*-ban a lágyítás jele.
- ÿ̄ *y*, felette két vessző. LÉPES B.: *A halandó . . . tüköre*-ben (1616) a hosszú *i* jele (MARCSEK i. m. 18. l.).
- η A görög étára emlékeztető betű SYLV.-nél. A *j* hang egyik jele.
- z Jelöletlen *z*. A *z* hang jele általában. DÉVAY BIRÓNÁL, PÁZMÁNYNÁL, MAGYARINÁL az *sz* hang jele (MARCSEK i. m. 35. l.).
- z̄ A fraktúra *zet*-je. KOMJÁTHINÁL a *z* és *sz* hang jele.
- z̄̄ A fraktúra *zet*-je, fordított fedéllel. PERESZLÉNYI: *Gramm.*-ban (1682) a *zs* hang jele (MARCSEK i. m. 36. l.).
- z̄̄̄ *z*, felette vessző. SYLV.-nél (pl. lánczokat). W. de BRITAINÉ—GÁNÓTZI—HORVÁT: *Emberi okosság*-ban (Nagyszombat, 1764) a *zs* hang jele.
- z̄̄̄̄ *z*, felette dőlt ékezet. KÁLDI: *Bibl.*-ban a *zs* hang jele.
- z̄̄̄̄̄ *z*, felette fordított hegyes fedél. „*A halandó test*”-ben (Pozsony, 1727) a *zs* hang jele.

- z z, ferde szára áthúzva. ADAMI: *UngSpr.*-ban (1703) a *zs* hang jele (MARCSEK i. m. 36. l.).
- ß Hosszú *s*, jobboldalt a szára közepén kis körrel. Ezt a jelet SYLV. ajánlja, de egyedül HELTAI használja (MARCSEK i. m. 36. l.), a *zs* hang jelölése.
- ; pontos vessző. SZENCZI A. Pál: *Reszegések*-ben (Debrecen, 1682) az összetett *sz* betűben a *z* betű pótlója (*s;abad, vis;s;a*).

* * *

- ⁹ Pici kilences számjegy a betű felső szélénél. CZEGL.-nél (pl. *catolic*⁹). Később is sok nyomtatványban. Említsük meg az „és” rövidített, egy cifra betűből álló, különböző alakú nyomdai jeleit és a sortöltő jelt; a jegyzetekre utaló † (keresztet), a * (csillagot), továbbá a § (a paragrafus) jelét, melyeket áttekintésemben nem vettem fel.

Kutatásaim eredménye egy meglepő számadat: a magyar nyomtatványokban a magyar hangok jelölésére 114 (száztizennégy) különféle betű fordul elő. Forrásaim: *A XVI. századbeli nyomtatványok e jelölései*, — *A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása*, — *Kormeghatározó-e az ó, ú, ö, ü, ő, ű, ő, ű, ő?* (MKönyvszemle. 1941. 182—184. l.) című értekezéseim, amelyekben a XVI. és a XVIII. század magyar nyelvű nyomtatványainak legnagyobb részét aprólékosan átvizsgáltam; a XVII. századra vonatkozóan MARCSEK Tibor: *Helyesírásunk a XVII. században* című értekezése, mely több értékes adatot szolgáltatott. Ezekon kívül az idézett művek.

A számadat nem végleges. Újabb kutatások bizonyára szaporítani fogják a régi nyomtatott magyar betűk számát. Különösen a nyelvészetileg még át nem kutatott XVII. század kerekén 1500 magyar nyelvű nyomtatványának alapos, nyomdánkénti és nyomdászokkénti figyelmes átvizsgálása hozhat újabb eredményeket.

Bár nem tartozik szorosan ide, megemlítem, hogy a múlt században, 1840-ben FARKASFALVI FARKAS Ferenc a két betűvel írt mássalhangzók egy betűvel jelölésére és írására szerkesztett „jovallatot”. A nagy és kis *gy, ly, ny, ty, tz, ts, sz, zs* betűk egyszerűsítése abban állott, hogy az első betűk alsó, felső szárát vagy görbületét olyan kis hurokkal, cikornyával látta el, amelyeket kacskaringós kézírásokban ma is gyakran látunk, különösen névalírásokban. (Hasonmásban közöltem MKönyvszemle 1938. 321. l.) Ötlete nem volt rossz, de terméketlen maradt.

A magyar nyomtatott kisbetűknek ez a vázlatos áttekintése nemcsak azt szemlélteti, hogy a hazai és külföldi nyomdászok mily sok keresése, kísérletezése, próbálkozása előzte meg a XIX. század második évtizedében végleg kialakult magyar kisbetűsort, hanem támaszpontot nyújt a nyelvészek és a könyvtörténészek is hely és évszám nélkül megjelent, vagy címlaptalan töredékek korának, nyomtatási helyének vagy nyomdájának meghatározására. SZABÓ Károly *Régi Magyar Könyvtára* csak a XVI. századból tizenhat olyan régi magyar könyvet sorol fel, amelyeknek megjelenési helyét nem tudjuk. Áttekintésünk kiinduló pontot nyújt a meghatározásra a nyelvészek és könyvtörténészek a következő, bizonyos tények alapján:

1. Gót betűkkel nyomtatott magyar szöveg csak a XVI. század első feléből való lehet.

2. à (dölt ékezetes *a*), mint a határozott névelő rövidebb alakjának jele a XVI. századtól kezdve (HELTAI stb.) a XIX. századig.

3. á (*a*, ékezet a bal oldalon) a pozsonyi nyomdára mutat 1631 táján és a nagyszombatira a XVII. század végén és a XVIII. században.

4. *â* (a, felette fedeles ékezet és hiányjel) Pozsonyra mutat a XVIII. század közepén.
5. *ḃ* (áthúzott szárú *b*) Pozsonyra mutat a XVII. század harmincas, negyvenes éveiben.
6. *ḍ* (áthúzott szárú *d*). L. 5. pont.
7. *ê* (fedeles *e*) *következetes* használata csak SYLVESTER *UT.*-ban fordul elő.
8. *ē* (alul horgas *e*) *következetesen*, mint nyílt hosszú *e* csak HELTAI XVI. század-beli nyomdájában fordul elő.
9. *ē̄* (alul horgas *e*) *következetesen*, mint zárt hosszú *e* vagy diphtongus csak SYLV.-nél fordul elő.
10. *ĝ* (*g*, felette vessző) *következetesen* csak SYLV.-nél fordul elő.
11. *g'* (*g*, mellette vessző) *következetesen* a XVI. század első felében Krakkóban (SZÉKELYNÉL).
12. *l'* (*l*, mellette vessző) a XVI. század első felében SYLV.-nél s Krakkóban (SZÉKELYNÉL).
13. *n* (*n*, felette vessző) SYLV.-nél.
14. *n'* (*n*, mellette vessző) a XVI. század első felében Krakkóban (SZÉKELYNÉL).
15. *ô* (*o*, ékezet a bal oldalon). L. a 3. pontot.
16. *o'* (*o*, ékezet mellette fent a jobb oldalon). A XVII. század első felében Leydenben.
17. *o* (*o*, alján vesszőcskével) a XVII. század első felében Pozsonyban.
18. *ô'* (*o*, felette kis *e* és vessző) a XVII. század első felében Bécsben és Pozsonyban.
19. *ô̄* (*o*, tetejéből kinyúló kis vesszőcskével és két ponttal) a XVIII. század első felében Kolozsvárt.
20. *ŷ* (a gót *esz-zet*). Gót szedésben és antikvában a XVI. században.
21. *t'* (*t*, mellette vessző). SYLV.-nél, Krakkóban a XVI. század első felében SZÉKELYNÉL.
22. *ü* (*u*, felette két vessző). Általános használata a XIX. század első évtizede utáni nyomtatványokban.
23. *û* (*u*, a bal szára felett ékezet). L. a 3. és 15. pontot.
24. *u* és *v*. Szó elején az *u* és *v* jele *v*, a szó közepén *u*. A XVI. század második felében a HELTAI-nyomdából kiindulva több nyomdában is a XVII. század elejéig.
25. *w* (*w*, felette kis *e*). *Következetes* használata a XVI. század első felében Krakkóban.
26. *;* (a gót *zet*). Mint a 25. pont.
27. *ž* (*z*, felette dőlt ékezet). A XVII. század első felében Bécsben és Pozsonyban.
28. *z* (*z*, felette vessző). A XVIII. század második felében Nagyszombatban

A többi, itt újra nem említett jelek is szolgálhatnak útbaigazítással, de nem oly biztonsággal, mint a megemlítettek. CZEGLÉDI sokszor idézett, Kassán megjelent könyvében, amely valami szcmeten szedett, ócska betűkből összerakott betűkészlettel nyomtatott, számos ékezetes betű fordul elő, amelyek általánosságban tájékoztatást nem nyújtanak; külön kiemelésüket nem láttam szükségesnek.

M. TÓTFALUSI K. Miklós hibául róttá fel a magyar nyomdászoknak, hogy „100 esztendeig vagy még tovább is usuáltak egy rendbéli Typust” (*Mentsége*, kiadta TOLNAI Gábor, 28. l.). Tehát ha megtaláltuk a keresett betűtípust, olyan tág időközbe jutottunk, amelyet a legtöbb esetben a betűtípusok párjának megtalálása nélkül is sejtettünk. Ha a töredék vagy nyomdahely nélküli nyomtatvány évszámát tudjuk, de nyomdahelyét kell megállapítanunk, a felsorolt betűk pontos meghatározást nyújthatnak, — de

ha az évszámot nem ismerjük, a meghatározandó nyomtatvány típusának egy ismert nyomtatvány betűtípusával való azonossága alapján nem állapíthatjuk meg bizonyosan a nyomdahelyet, mert a nyomda, — ha vándornyomda volt, helyet változtathatott, ha egy helyben működő nyomda volt, adás-vétel útján más tulajdonoshoz, más városba kerülhetett. Ha e megfontolások alapján ki vagyunk is téve pontatlan vagy hibás meghatározásoknak, mégis ezen a vonalon kell elindulnunk ismeretlen helyen, nyomdában és időben megjelent nyomtatványok vagy töredékek meghatározásához.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

Világi énekek és versek. A fenti című énekeskönyvet az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára örzi. (Quart. Hung. 2910.) Odajutásának körülményei nem állapíthatók meg; 1949-ben raktárrendezés során került elő.

Külső kiállítása díszes, mondhatni előkelő. Selyembe kötötték, tokkal látták el és a lapok szélét bearanyozták. Az előlő kötéstáblára *B. P.* monogramot (feloldása nem sikerült) és az 1800-as évszámot préselték. Ez az évszám nemcsak a bekötés, hanem az összeírás idejét s jelenti: a 99. sz. éneket záróversszaka szerint 1798-ban írták le.

Összesen 176, a könyvtár által megszámozott levélből áll. Az 1. levél rectóján díszes, színezett rajz látható: magas talapzaton a magyar korona, a talapzattól balra Mars, jobbra egy magyar huszár. Tarsolyán *F. I.* monogram, nyilván a rajzoló betűjele. A 2. levél versoján egy üresen hagyott keret, valószínűleg egy címer számára. A 3a—138a lapokon olvashatók az énekszövegek, az összeíró ezeket a lapokat megszámozta a 1—271-ig. Ezután néhány üres levél következik, majd a 167a—172b lapokon az énekek *Lajstroma* található. Az énekeskönyv összeírója az énekeket is megszámozta 1—239-ig. A 212. sorszám azonban tévedésből kétszer szerepel, úgyhogy a kötet végeredményben 240 éneket tartalmaz.

Ez az énekanyag azonban meglehetősen elüt az ebből a korból már tömegesen ránkmaradt énekgyűjtemények jellegétől. Viszonylag kevés benne a XVIII—XIX. századfordulón divatos „érzelmes” dalszöveg és csak távoli rokonságot mutat a diák-melodíriumok anyagával. Ez a különleges, az ekkortájt divatozó énekeskönyv-típusoktól eltérő volta indokolja, hogy anyagát részletesebben szemügyre vegyük.

Elsőnek keletkezési idejük szerint csoportosítom az énekeket. Az énekek korának megállapításánál elsősorban a variánsszövegek legkorábbi leírási idejét vettem alapul, másodsorban az énekek stílusát. Itt természetesen eleve számolni kell bizonyos hibaszázalékkal, de ily nagyszámú ének esetén eléggé használható statisztikát kapunk.

A 240 énekszövegből 13 XVII. századi eredetű. Ezek nagyrészt olyan darabok, melyek a XVIII. század egész folyamán, majd töredékeikben folklorizálódva szinte napjainkig továbbélnek. (32. sz.: *Bolondság volt nádhöz bízni* . . . 35. sz.: *Boldogtalan vagyok mert kínaim nagyok* . . . 82. sz.: *Hol vagytok Pegasus, Parnassus leányi* . . . 103. sz.: *Iffjúság mint sólyommadár* . . .)¹

¹ Akad ezek között néhány említésre méltó érdekesség is. A 31. sz. vers a *Boldogtalan sorsa sivalmas szívemnek* . . . kezdetű szép bujdosóének 10 versszakos változata. E szöveget eddig tévesen a *Bujdosik, bujdosik szegény árva legény* . . . kezdetű énekhez csatolva adták ki. (Pl. *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. 256. l.) A *Világi énekek és versek* változatából kiténik, hogy önálló vers, versfői a BARÓTI János nevet adják. — A 39. sz. bujdosóének (*Bánatimnak örvényében* . . .) négy XVII. századi ének versszakából alakult: 1—4. versszaka BALOGH Zsigmond énekéből, 5—8. versszaka a *Gondviselő édesatyám* . . . 9—11. versszaka az *Ideje bujdosásimnak* . . ., végül záróversszaka a *Bolondság volt nádhöz bízni* . . . versszakaiból. Ezek szövegeit l. a fent idézett kiadványban.

A XVIII. század első felében keletkezhetett az énekeskönyvnek mintegy 100 éneke. Feltűnő ezek között az AMADE-versek nagy száma. 30 hiteles és 11 nem hiteles AMADE-szöveg került a kötetbe.² 6 AMADE-vers a törzkódexeken kívül csak itt található meg. Ez még akkor is nagy szám, ha tudjuk, hogy AMADE versei gyakran előfordulnak kéziratos énekeskönyvekben. 74 más forrásból ismeretlen énekszöveg túlnyomó része stílusukból következtetve szintén a XVIII. század első felének erős AMADE-hatást mutató terméke.

Kb. 50 énekszövege van az énekeskönyvnek, melyek csak XVIII. század végi forrásokból ismeretesek.

A *Világi énekek és versek* anyagának tehát kerekén 70%-a datálható a XVIII. század első felére, kb. 5%-a még korábbi és csak mintegy 25%-a az összeírás korában divatos, kedvelt darab. Joggal feltételezhető tehát, hogy az énekeskönyv összeírója régebbi énekeskönyvek anyagát használta fel gyűjteménye összeállításához. A kötet ily összeszerkesztett voltára mutat az a tény is, hogy a szövegek nagy része a kezdősorok betűrendjében van rendezve, amelyre nem találtam példát kéziratos énekeskönyvekben. Ez egyúttal másolat voltát is bizonyítja³ és elvezet az énekeskönyv típusának meghatározásához: a *Világi énekek és versek* XVIII. század végi énekeskönyveink között a tudatos gyűjtőmunka eredményeképpen létrejött gyűjteményekkel rokon, mint amilyen a JANKOVICH-féle gyűjtemény vagy ARANKA György 3 kötetes gyűjteménye. (OSzK Fol. Hung. 126.)

Tanulságos a kötet énekanyagának földrajzi eredetét is meghatározni. A 127. sz. ének végén van egy megjegyzés, amely ennek megoldására vezethetne: *Nagy Kaszony Erdélybe die 3a January 754*. Az énekanyag jellege azonban annyira eltér a XVIII. századi erdélyi énekeskönyvek anyagától, hogy teljesen valószínűtlen az erdélyi eredet. Célravezetőbb, ha az énekek variánsainak leőhelyéből indulunk ki. A legtöbb ének variánsa JANKOVICH gyűjteményében található. (OSzK Quart. Hung. 175.) Ennek az igen különböző forrásokból összehordott gyűjteménynek azonban nincs megkülönböztető táji jellege. JANKOVICH gyűjteményétől eltekintve, a legtöbb variáns-szöveget, 23-at, a *Kelecsényi-énekeskönyv*ben találjuk meg. (Akadémia kézirattára RUI 4r. 60. sz.) Különösen súlyosan esik latba, hogy 5 énekszöveg csak ebben a két kéziratban található meg. A *Kelecsényi-énekeskönyv* bizonyíthatóan Nyitra megyében keletkezett és túlnyomó részben a Felvidék nyugati részén keletkezett énekszövegeket őrzött meg. Meggondolandó az AMADE-versek és AMADE-utánezatok feltűnően nagy száma; AMADE működési területe tudvalóvőn szintén erre a vidékre esik. Ezekhez az érvekhez még hozzáfűzhetjük, hogy a 106. sz. ének így kezdődik: *Isten hozzád oh Nagyszombat, te úri lakó helem . . .*; sőt az énekeskönyv földrajzi eredete egy érdekes folklór-vonatkozással is bizonyítható. Az 5. sz. ének kezdete: *Ah jaj mit látok, szememmel mit szemlélek, ki szeretett elhagyott, szívéből kitagadott egy bolondságért*. E versszak népi változatát 1910-ben jegyezte le BARTÓK: *Héj, héj, mit tegyek, Pozsony alá hogy menjek, Ott egyedül éjjelek? A szerettem elhagyott, a szívéből kizárott, Egy kis bolondságért*. (KODÁLY: *A magyar nép-*

² „Nem hiteles” AMADE-verseknek nevezem azokat, melyeket MÉSZÁROS Ignác: *Csallóközi ódák* (OSzK Quart. Hung. 208.) című gyűjteményéből adott ki ERDÉLYI Pál (EPHK 1907: 204.). Már GÁLOS Rezső megemlítette, hogy az itt közölt verseknél AMADE szerzőségéhez szó fér (ITK, 1936). GÁLOS érveire hozzáfűzhetjük, hogy az ERDÉLYI által AMADE verseiként közölt szövegek közül kettőnek versőiben a MÉSZÁROS név olvasható, ezek szerzője minden valószínűség szerint MÉSZÁROS Ignác, a *Csallóközi ódák* összeállítója.

³ A másolás tényét is mint a szokásostól eltérő, egyedi különlegességet emelem ki. Kéziratos énekeskönyveink többsége ugyanis a leírás idejében recens, az összeírás által kedvelt szövegeket tartalmaz és így természetesen az emlékezetből való leírásnak nagy szerepe van. A variáns-szövegek eltérései ebből és nem a „másolási hibákból”

zene. Bp. 1952. Példatár 376. sz.) Ez a népdalszöveg a magyar nyelvterület más részein tudomásom szerint nem ismert. Szövege Pozsonyt említi, lejegyzési helye (Nagymegyer Komárom vm.) a Felvidék nyugati része. Azt sem érdektelen megjegyezni, hogy XVIII. századból származó dallamának sok a szlovák variánsa. (L. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM: *Ötödfélszáz énekek*. Bp. 1953. 705–6. 1.)⁴

A fentiek alapján a *Világi énekek és versek* nagyrészének keletkezési helyét a Felvidék nyugati részére lokalizálhatjuk és megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század első fele erős AMADE-hatást mutató daltermésének gazdag gyűjteménye.

STOLL BÉLA

Gyulai Pál levele Ferenczi Zoltánhoz Móricz Zsigmond érdekében.

(*Adalék a budapesti Egyetemi Könyvtár történetéhez.*) 1903-ban megüresedett egy gyakornoki állás az Egyetemi Könyvtárban. A könyvtárat FERENCZI Zoltán igazgatta. MÓRICZ Zsigmondot, a fiatal és kezdő író, GYULAI Pál melegen ajánlotta az állás betöltésénél a neves könyvtárigazgató figyelmébe és pártfogásába. MÓRICZ nagybátyja, PALLAGI Gyula révén ismerkedett meg GYULAI-val, aki ismerte ekkor már első irodalomtörténeti dolgozatait is. Az ajánlás azonban hiábavaló volt.

Később, *Életem regénye* című művében elmondja MÓRICZ FERENCZIVAL való találkozását s közli a szíves ajánlás eredményét is: „... Ferenczi Zoltánt is Gyula bátyámnak köszönhetem közvetve. Gyulai Pál ajánlott be hozzám, mert éppen egy könyvtári gyakornoki állás volt üresedésben az Egyetemi Könyvtárban. Elvittem hozzá a Gyulai ajánlósort. Áhítattal vette át s nem bírta levenni a szemét a kis névjegyen a parányi betűkről. „Nahát kérem, — mondta éles hangján, — egész Európából nem hozhatott volna nekem ennél becsesebb ajánlósortokat.” Evvel bezárta a névjegyet íróasztalának egy belső rejték fiókjába s pár nap múlva kinevezte erre az állásra Hóman Bálintot.”¹ Megemlékezik az esetről MÓRICZ Virág is *Apám regénye* c. könyvében, de az ajánlólevél tartalmát ő sem közli.

FERENCZI Zoltán kéziratos hagyatékának nagy része, gazdag levelezése is a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárába került. A levelezést az elmúlt év során feldolgoztam s megtaláltam az íróasztal rejtékébe zárt ismeretlen tartalmú GYULAI-levelet is. A lilatintás fogalmazvány a következő:

Tisztelt barátom!

Ajánlom szíves pártfogásába Móricz Zsigmond urat; ha lehetséges, alkalmazza a könyvtárnál mint díjnokot. Derék és tanult fiatal ember; tud németül, francziául s irodalmi tanulmányokkal is foglalkozik.

Még egyszer ajánlom pártfogásába!

tisztelő barátja

Gyulai Pál.²

Budapest 1903 febr. 13.

VIII. Baross-utca 17.

FÜLÖP GÉZA

magyarázhatók. A másolás tényének túlbecsülésére más összefüggésben már VARJAS Béla is utalt: *Magyar Századok*. Bp., 1948. 113. l.

⁴ Jegyzetben említem meg az énekeskönyv egy másik érdekes folklór-vonatkozását. Eddig csak itt találkoztam az *Egy gyenge kis madár hozzám kezdé járni* . . . kezdetű, több változatban feljegyzett népdal régi műköltői szövegével: *Most kezdett énhozzám egy kis madár járni szívem tornácára fészket akart rakni azt is az irégyek el akarják csinálni szívemből énnekem ki akarják zárni.* (142. sz.)

¹ MÓRICZ Zs.: *Életem regénye*. Bp. 1953. 295–6. l.

² MTA Könyvtára, Kézirattár. FERENCZI-levelezés.